

МАЛЮНКИ І ГРАВЮРИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО XVII-XVIII СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ МІСТА

У статті автор характеризує гравюри і малюнки Кам'янця-Подільського XVII-XVIII ст. та з'ясовує їхнє джерелознавче значення для вивчення містобудівних норм й історичної топографії міста.

У XVII-XVIII ст. Кам'янець-Подільський на геополітичній карті Східної Європи виступав важливим політичним, торговельним, ремісничим, оборонним, культурним і релігійним осередком України, був добре відомий різним політичним, військовим і релігійним діячам та європейській громадськості. Він знайшов свою багатогранну історико-архітектурну та містобудівну виразність у різних видах зображальних джерел, досить часто наносився на різні тогочасні карти Європи та світу¹. Серед зображальних джерел виступають гравюри, малюнки художників та плани міста XVII-XVIII ст. Зауважимо, якщо плани міста XVIII ст. привертали увагу науковців неодноразово², то малюнки і гравюри XVII-XVIII ст. лише частково³. Серед дослідників згаданих пам'яток доречно назвати О.Прусевича, Ю.Сіцінського, Я.Дашкевича, М.Крикуна, Ю.Нельговського, Т.Новака, М.Петрова, Я.Матвіїшина та інших дослідників. Підкреслимо, що вони лише ставили проблему на порядок дня, однак конкретно не вивчали.

Дослідження історіографії запропонованої теми та відповідної джерельної бази, дає підстави стверджувати, що найбільш давнім відомим графічним зображенням Кам'янця в хронологічному відношенні виступає його малюнок 1633 р., про що свідчив ще на початку XX ст. О.Прусевич⁴. Знаходився він у фондах національної бібліотеки в Парижі. Вказаний автор опублікував малюнок лише частково (рис.1), а повністю відтворив його Т.Новак⁵. На основі свідчень Львівського літопису можна стверджувати, що малюнок Кам'янця 1633 р. пов'язаний з перебуванням під містом в тому році татарських військ на чолі з Абаза-пашею, які намагалися його захопити, хоча цього не сталося. “В том же року 33 король Владислав скоро по коронації поїхал до Москви

з войском великим, бо юж Москва отбирала Сіверщину, а Смоленськ юж хотіли взяти ... турчин, довідавшись, їж король польський поїхал до Москви, казал гетманові своєму на ім'я Базі паша, аби з войском великим ішов до Польски і бул аж под Каменцем-Подольским. Єднак же гетьман польський, то єсть Конєцпольський, войско мал великое і там же лежал обозом у Каменца-Подольского”. Коли паша ішов на Поділля, то говорив, що “без жадної трудності буду отбирати міста і замки, а коли побачил войско польское і спробовал трохи, обачил, їж не учинить нічого і ще жеби зе встидом не втікал, вернувся взад і містечко Студеницю сплюндровал і замок спалил”⁶. Малюнок досить схематичний і дає лише часткове уявлення про загальне розташування замку та міста на місцевості, про дислокацію на схід від нього військ і має невелику експлікацію, котра читається досить невиразно.

Цінним іконографічним джерелом для вивчення територіальної історії Кам'янця кінця XVII ст. є малюнок його замку 1652-1672 рр. (атрибуція Є.Пламєницької), виконаний невідомим художником⁷ (рис. 2). Він зберігається в одному із архівів Польщі. Вид на замок подано з північного боку. Рисувальник досить об'єктивно відтворив топографію розташування Старого замку на місцевості, зумів передати архітектурний стиль башт із специфічними завершеннями, показати взаємозв'язок їх з стінами та головним в'їздом на територію замку зі сходу і т.д. Малюнок свідчить, що північно-східну частину замкових укріплень формувало чотири башти, а південну – п'ять, назви яких автор малюнка не подав. Крім них, на території замку (недалеко Папської башти) художник розмістив храм, що в писемних тогочасних джерелах йменувався костелом св. Станіслава⁸. На основі малюнка дізнаємося, що до замку з північного сходу примикав великий двір, який з боку передмістя Підзамче відмежовувався ровом і Польною брамою, до якої вів підйомний міст. Аналогічний останньому функціонував міст і при в'їзді до двору з боку Замкового мосту. З'ясуємо і той факт, що біля Польної брами, з самої долини р. Смотрич, піднімалася башта Водна. Від неї і аж до башти св. Ганни (така назва башти зафіксована на плані Кам'янця 1773 р.)⁹, що знаходилася перед мостом з боку замку, тягнувся кам'яний мур, який також виступав з долини річки і обмежував двір з північно-східного боку. Чимала незабудована територія зафіксована на малюнку й перед головним в'їздом на територію замку (з боку передмістя Польські фільварки). З містом Старий замок сполучався кам'яним арковим мостом, який зафіксований на малюнку досить умовно. Із західного боку до Старого замку

примикала кам'яно-земляна система укріплень Нового замку (зведений у 1617 р.), котра відтворена художником лише частково.

Привертають увагу і малюнки Кам'янця 70-х рр. XVII ст., котрі створилися в містах Старої Європи після захоплення Кам'янця військами Османської імперії 1672 р. Найбільшу увагу серед них привертає схематична воєнна карта “Місто Кам'янець з його близькими околицями”¹⁰. Вона кольорова, а розміри становлять 60,8 x 43,1 см. Експлікація виконана двома мовами – давньою “турецькою” та французькою (рис. 3). Звичайно, назвати картою в повному розумінні цього слова малюнок не можна, тому що він є дещо примітивним та схематичним (мальований без конкретних пропорцій у співвідношенні замків та міста), безмасштабний і виконаний у манері “з висоти пташиного лету” із західного боку міста. На передньому плані малюнку схематично подано Новий і Старий замки, які між собою сполучалися навісним мостом. Замки через так звану Червону башту (св. Ганни) та кам'яний міст сполучалися зі Старим містом.

Малюнок засвідчує, що основне розташування військ було організоване навколо замків, а головний удар противника спрямовувався проти “ровів малого форту”, тобто замків. На схемі зазначено дві позиції артилерії. Праворуч – “Батарея Великого візира”, а ліворуч – “Перша батарея кеммакама Мустафи-паші на початку облоги”. На малюнку чітко позначено своєрідну систему підкопів до замків – підземних траншей або “дороги мишей”. Дві розгалужені лінії із спільним ходом між ними вели до країв рогача (Горнверку), а дві інші – знаходилися в каньйоні Довжоцького струмка (передмістя Карвасари) та в передмісті Польські філварки (на лівому березі каньйону р. Смотрич, навпроти Замкового мосту).

На малюнку художник подає деформованим і Старе місто, яке він довільно по овалу оточив кам'яною стіною та 12 баштами. Тринадцята із них знаходилася на лівому березі Смотрича приблизно в тому місці, де локалізувалася Польська брама. Центральні квартали півострова на малюнку не забудовані. Однотипні міські будівлі розміщені художником концентрично уздовж міських стін, однак їх зображено не в тій кількості, яка була в натурі. На схемі показано і три млини без зазначення їхньої приналежності. Коротку характеристику малюнку дав Я.Матвішин¹¹.

Близким до вказаного виступає й малюнок Кам'янця – Подільського 1687-1691 рр., котрий зберігається в університетській бібліотеці м. Болоньї¹². Д.Колодзейчик стверджує, що зображення Кам'янця

на вказаному малюнку зумовлене військовими діями Польщі проти Туреччини, перша із яких організувала два рази (1687 та 1689 рр.) спроби здобути подільську твердиню, а Ян III у 1691 р. спорядити свій останній похід до Молдавії. Загальний підхід художників до виконання малюнків міста у обох випадках однаковий – з висоти польоту птаха. Майже аналогічно відтворені замки та місто. Однак, на останньому малюнку Старий замок і Старе місто мають досить густу символічну забудову спорудами різного призначення, серед якої намальовано й чимало мінаретів (відповідно 5 і 9). Крім того, навколо Старого міста зображено вже не 13, а 14 башт. Відсутні на зображенні Польська та Руська брами і т.д. Загалом, останній і попередній малюнки Кам'янця засвідчують, що вони виконувалися не у якості містобудівних пам'яток, а на зразок загальних схем для військовиків, тому використовувати їх як об'єктивне іконографічне джерело виступатиме чистою фальсифікацією.

У числі іконографічних пам'яток XVII ст. певний інтерес привертає гравюра 1673-1679 рр. із зображенням Кам'янця-Подільського, яка останніми роками досить часто публікується архітекторами. Вона виконана К.Томашевичем¹³. Писемні джерела засвідчують, що її автор деякий час займав посаду райці польської громади міста, а потім, з 1671 р. – війта. Мешкав гравер у будинку, що розміщувався поперек вул. Татарської¹⁴ саме у тому місці, де вона вливалася у північно-західний кут Польського ринку. Під час облоги Кам'янця військом Османської імперії у 1672 р., К.Томашевич керував обороною замку¹⁵. Після захоплення міста турками, він його залишив й перебрався до Кракова, де і займався граверською діяльністю. Чим зумовлена поява названої гравюри? Вважаємо, що переходом Кам'янця з-під влади Польщі до володінь Османської імперії на початку 70-х рр. XVII ст. Ця подія сколихнула всю європейську громадськість, а її висвітлювало багато тогочасних видань, численні брошури й “летючі листки”, в яких були відбиті враження й свідчення очевидців, а також поміщені гравюри з видами міста. Найбільше уваги автори названих творів звертали на облогу турками Кам'янця-Подільського та його капітуляцію у серпні 1672 р.

Гравюра Кам'янця 1673-1679 рр. та легенда до неї привертала увагу дослідників ще у XIX ст. Зміст останньої опублікував у 1862 р. О.Сементовський¹⁶, вивчаючи кам'янецькі старожитності. Філолог та історик М.Петров також досліджував гравюру¹⁷, а М.Городецький – експлікацію до неї¹⁸. Гравюру з легендою помістили у своїх працях

Ю.Сіцінський¹⁹, О.Прусевич²⁰, В.Січинський²¹ та інші дослідники. У ХХ ст. гравюру, як історико-топографічне джерело, вивчали Я.Дашкевич²², О.Пламєницька²³, О.Халпачьян²⁴, Є.Пламєницька²⁵ та інші дослідники. Однак, найбільш кваліфіковано її значення для вивчення соціально-економічної і територіальної еволюції Кам'янця останніх десятиліть ХVII ст. з'ясував Я.Дашкевич. По-перше, він професійно датував мистецький твір 1673-1799 рр., а по-друге – розробив критерії її цінності, які допомагають зрозуміти, чого можна, а чого не можна чекати від неї для вивчення історичної топографії міста. Найперше Я.Дашкевич аргументовано довів, що вид на місто автор гравюри відтворив “з лету птаха”, тобто з такої висоти, з якої однаково видно близькі і далекі об'єкти, а лінія обрису майже відсутня. Такий прийом допоміг граверу подати не лише якусь окрему частину міста, а охопити його повністю: ринки, квартали, вулиці, оборонні укріплення, Долину, замки і т.д. Вибір високої точки зору в українській графіці нових часів був продиктований міркуваннями художників показати не лише планувальну структуру і забудову міста в системі ландшафту, а й розкрити матеріальну структуру речей²⁶.

Вивчення гравюри дає підстави стверджувати, що її автор мав певні навички у цьому виді мистецтва, а також знання у геофізичних і фортифікаційних справах. Разом з тим зауважимо, що гравюра – це лише умовне зображення міста, яке не могло відповідати реальності. Цілком слушно звернув увагу на цей аспект проблеми Я.Дашкевич, який стверджує, що художника привертало, в першу чергу, публічні будівлі і міські укріплення, які показано на гравюрі у збільшеному вигляді. Крім того, цікавіші об'єкти подані гравером набагато докладніше, а другорядні – відтворені стандартно²⁷. Більш детально зображені оборонні споруди: Руські, Польські і Міські ворота, Вірменський бастион, система фортифікацій Вітряних воріт, башти навколо Старого міста, замкові укріплення тощо. Крім того, гравер зумів відносно об'єктивно показати навіть архітектурні завершення таких башт як Рожанка, Тенчеська, Папська та ін., які збереглися до наших днів.

Забудову міських кварталів К.Томашевич подав в основному як значне нагромадження будівель, яке начебто символізувало їхню велику кількість. Житлові будинки і, особливо їх дахи на Польському ринку та й в інших міських ділянках, утворюють на гравюрі майже одноманітне тло. Насправді ж, у Кам'янці будинки та форми їх дахів були різними в архітектурному відношенні. Це і кам'яниці патрициїв, і будинки представників поспільства, і халупи плебсу, і храми в різ-

них кварталів, і численні укріплення, які формували досить строкату соціальну топографію Кам'янця. Ось чому до гравюри, як до соціо-топографічного джерела, доцільно підходити досить критично. В першу чергу, це відноситься до пропорцій зображення не лише самого міста, а і його окремих топографічних одиниць. Уважний читач зразу ж помітить, що ширина півострова на гравюрі значно збільшена по відношенню до його довжини. Не відповідають реальним пропорціям Польський та Вірменський ринки, довжина і ширина всіх вулиць, кварталів, садиб, житлова, культова і оборонна архітектура, замкові споруди тощо. І це не випадково, адже саме в тому і полягає особливість гравюри, яка виконувалася не за принципами топографічних (масштабних) планів та прямої перспективи, а на основі окомірного зображення міста. Про трактування простору в українській гравюрі досить влучно сказав Д.В.Степовик, коли доводив, що “в українській графіці XVI-XVIII ст. було порівняно мало творів, виконаних за правилами однієї перспективної системи в її чистому вигляді. Взаємозв'язок між двома просторами – тим, що був на зображенні, і тим – де знаходився глядач, – не ототожнювалися”²⁸.

У зв'язку з висловленим постає запитання, як можна зрозуміти інтерпретацію тверджень О.Плामеницької, коли вона пише, що “порівняння зображення середринкового кварталу (на гравюрі 1673-1679 рр. – М.П.), в тому числі зіставлення кількості будинків (із зображенням на перших топографічних планах другої чверті XVIII ст. та 1773 р., рис. 4) дозволили з'ясувати, що до XVIII ст. середринковий квартал займав тільки південну половину території, в межах якої існував пізніше, наприкінці XVIII – у першій половині XX ст.”²⁹ Висловлюючи контраргумент О.Плामеницькій, зазначимо, що на плані 1773 р. відтворено середринковий квартал з чітким розмежуванням садиб, що розташовувалися на північ і схід від ратуші, а не на південь. На гравюрі цей “квартал” виступає лише як умовне скупчене зображення споруд, на основі якого порахувати їхню кількість аж ніяк неможливо.

Недоліком гравюри є і те, що на ній територіально місто відмежоване від передмість, а останні взагалі не показані, хоча вони існували. Писемні джерела 80-х рр. XVII ст. засвідчують, що в передмісті біля Руської брами налічувалося 23 двори, біля Польської – 38, біля Замкової – 8³⁰ і т.д. Крім названих функціонували й такі передмістя як Підзамче, Руські і Польські фільварки, Карвасари тощо. У зв'язку із висловленим правомірною є думка Я.Дашкевича про необхідність перевидання гравюри К.Томашевича факсимільним способом разом

і з докладним й високопрофесійним джерелознавчим дослідженням³¹. Гравюра супроводжується великою легендою, яка допомагає відтворити досить специфічну соціальну топографію міста.

Декілька гравюр Кам'яця виконано і у 1684 р. Перша із них з'явилася в Римі. Цей рукописний малюнок, як стверджує Я.Матвіїшин, здійснювався під впливом роботи К.Томашевича, про що свідчить то-тожне зображення окремих об'єктів: Лядської брами, трьох західних башт, порохового млина, Кушнірської башти, Міської брами при ній і т.д. Перспективний вид замків подано на передньому плані без дотримання масштабних співвідношень. Старе місто умовно поділено на квартали, але вони не відповідали реальній планувальній структурі міста. На малюнку культові споруди нанесені лише частково. Зафіксовані й окремі оборонні споруди. Серед них: Міська брама біля Кушнірської башти, башти Гончарська, Кравецька та Різницька, млини, церква на Карвасарах, сільськогосподарські ділянки³² тощо.

1684 р. дагується й інший мідерит, котрий в історії картографії часто називають “римським”, автором якого був Джованні Джакомо Россі (підписувався під псевдонімом Йоганн Якуб Рубейс – 1649/1650 – 1691 рр.). Умілий гравер і кваліфікований видавець історичних та мистецьких планів і видів міст, Д.Россі керував гравернею при “Храмів св. Марії” у Римі, де і побачив світ малюнок Кам'яця (рис. 5). Він вже неодноразово публікувався, однак найбільш кваліфіковану характеристику отримав від Ю.Сіцінського: “Примірник цього пляну (на міді) розміром 38,5х54,5, а значить він більший від плану Томашевича, накреслений також перспективно із заходу, але не так докладно й правдиво. Замок накреслено досить виразно з банітами, стінами, брамами і навіть гарматами на валах та з людьми, а в місті тільки заштриховано вулиці та квартали, а будинки не вимальовано; тільки фортифікації і брами, й башти накреслено в перспективі виразно. Але загальна фігура того міста не зовсім відповідає дійсності в натурі: виспу міську накреслено у формі приблизного круга, а в дійсності ця виспа має форму овалу, розтягнутого від півночі до півдня. Креслив його (плян) очевидець, не добре знайомий з місцевістю”³³. Досить близьким до римського в 1684 р. з'явився і у Варшаві рукописний малюнок Кам'яця анонімного автора³⁴.

Не виключено, що під впливом друків К.Томашевича та Д. Россі панорамні малюнки Кам'яця було включено Якобом Сандартом до його історико-географічного “Опису Польського королівства” 1687 р., опубліковано П'єром Морт'є у 1693 р. в Амстердамі, у 1698 р. в “Те-

атрі Європи”, у 1697 р. Г.Боденером і т.д. Причому, останній часто передруковувався у європейських виданнях до середини XVIII ст.³⁵

Війна між Туреччиною і Польщею за Поділля та Кам’янець у 1672 р. привернула увагу й француза Н. де Фера, який у 1691 р. видав у Франції (Париж) книгу “Vue de la ville Kamieniec-Podolski” (Вигляд міста Кам’янця-Подільського), у якій особливої уваги надано описові кам’янецької фортеці і поміщена гравюра міста³⁶.

Незважаючи на наслідування і модифікації гравюри К.Томашевича у європейських виданнях в останній третині XVII – на початку XVIII ст.³⁷ (їх було не менше 20), вони, за словами Я.Дашкевича, не мають особливої “вартості як історико-топографічне джерело чи джерело дослідження матеріальної культури міста”³⁸.

Неабияку роль для вивчення теми заслужують малюнки художників, серед яких привертає увагу і мистецька спадщина ельзаського художника Жана Анрі Мюнца (1727-1798). На початку 80-х рр. XVIII ст. митець відвідав Кам’янець, здійснив його топографічний опис та залишив два малюнки³⁹. На першому із них зафіксовано кам’яно-земляні укріплення Руських воріт, а на іншому – башту (очевидно Кравецьку), що захищала місто і вірменські квартали з південно-східного боку. Інтерпретацію першого малюнка намагався здійснити польський дослідник Я.Чубинський⁴⁰, однак, як на нашу думку, вона виявилася невдалою. Річ у тім, що на малюнку зображено не замковий міст зі сходу (так стверджує Я.Чубинський), а Руську браму. Цінність малюнка полягає в тому, що на ньому відтворено ту частину системи укріплень Руських воріт, яка сформувалася у другій половині XVIII ст. Окрім кам’яних башт і стін, котрі тягнулися від великої Прибережної башти (у системі воріт) вздовж правого берега р. Смотрич у східному напрямі, у XVIII ст. військові інженери збудували біля неї ще й кам’яно-земляні фортифікації. Останні посилювали підступи до Руської брами як з боку міста, так і з боку Карвасар та Руських фільварків.

Говорячи про другий малюнок, зауважимо, що, відтворюючи на папері каньйон у його південно-східній частині, художник намагався показати й вулицю, що вела від Руських воріт до башти Гончарської і тягнулася середньою терасою півострова з його південно-східного боку. В’їзд на вулицю⁴¹ з боку Руських воріт прикривала кам’яна башта, яка зафіксована на малюнку Наполеона Орди, а в натурі не збереглася. Між баштою та скелею, як засвідчує художник на малюнку, існували й інші кам’яні укріплення (не виключено, що там був барбакан), у яких знаходилася міська залага й зброя.

На другу половину XVIII – початок XIX ст. припадає діяльність російського художника Є.Кошкіна (1761-1836)⁴², у мистецькій спадщині якого також виявляємо малюнок Кам'янця. Він виконаний з північно-західного боку міста (з передмістя Польські фільварки). Охопивши власне Старий замок і Старе місто, Є.Кошкін не дотримувався при їх відтворенні на папері ніяких художніх принципів. Говорячи про Старий замок, зазначимо, що його зображення настільки примітивне, що не дає можливості об'єктивно відтворити архітектурно-просторовий ансамбль замку. Крім того, мис із замком у Є.Кошкіна показаний набагато нижче по відношенню до розміщення Старого замку на півострові, чого насправді в природі не існувало. Не зовсім вдало намалював художник і Старе місто. Деформованими є на малюнку замковий міст, планувальна структура та забудова міських дільниць тощо. Фантастичними виступають на малюнку Польська брама, батарея св. Трійці і т.д. Разом з тим, ближче до об'єктивності художник намагався відтворити Кушнірську башту з Вітряною брамою і так звані Турецькі бастіони, які у другій половині XVII ст. зазнали значних реконструкцій.

Заслуговує на увагу й гравюра Кам'янця, виконана художником Г.Харитоновим⁴³ (рис.6). На відміну від малюнка Є.Кошкіна, зображення на гравюрі Г.Харитонова ближче до реальності, хоча також не позбавлене художніх домислів автора. Відтворивши панораму Старого замку, художник зумів передати й архітектурні особливості його башт, стін, замкових воріт тощо. Об'єктивно відтворив гравер сполучення замку з містом (високим кам'яним мостом) та з передмістям Підзамче, показуючи роль рельєфу місцевості у формуванні історико-топографічних особливостей замку та передмість. Говорячи про передмістя Карвасари, підкреслимо, що автор гравюри справедливо розмістив його в каньйоні р. Смотрич, на її неширокому правому березі, який із заходу підступав до високого мису (40 м), на якому знаходився замок. Г.Харитонов передав забудову передмістя, яке тягнулося майже від Руських воріт до Христовоздвиженської церкви, а за Довжоцьким струмком – до високих скель, які піднімаючись з долини р. Смотрич, на висоті понад 50 м., поступово переходили у велике за розмірами плато, котре отримало назву “урочище Татариска”. На схід від Карвасар (через річку) художник відтворив і західну частину передмістя Руські фільварки, які з Карвасарами сполучалися мостом.

Таким чином, вивчення гравюр і малюнків Кам'янця-Подільського XVII-XVIII ст., поряд з іншими видами джерел, сприяє дослідженню різноманітних аспектів розвитку історичної та соціальної топографії

міста, а також об'єктивному відтворенню його містобудівної історії та неповторного архітектурного образу протягом досліджуваного періоду.

¹ Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталеви І. Україна на стародавніх картах. Кінець XV- перша половина XVII ст. – К., 2006. – 208 с.

² Петров М. Исторична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський: Абетка – НОВА, 2002. – С. 195 – 212; Його ж. План Кам'янця-Подільського 1773 р. – важливе джерело з історичної топографії міста // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. Наук. праць Інституту історії України НАН України. – Число 6. – К. 2003. – С. 270-284; Матвіїшин Я. Кам'янець-Подільський і Хотин на рукописних планах XVII-XVIII ст. // Історична топографія і соціотопографія України. Зб. Наук. праць. – Львів, 2006. – С. 216-257.

³ Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny – Kijow, Warszawa, 1915. – S. 62; Петров М. Исторична топографія кам'янця-Подільського очима художників 70-х рр. XVII – першої половини XIX ст. // Краєзнавство. – № 3 – 4. – 2003. – С. 58 – 64.

⁴ Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. – S. 8.

⁵ Nowak T. Fortyfikacje i artylerij Kamieńca Podolskiego w XVIII w. // Studia i materialy do historii wojskowosci. – Warszawa, 1973. – T.XIX. – Cz.1. – S.139-186.

⁶ Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 112.

⁷ Пламеницька О., Пламеницька Є. Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської імперії // Пам'ятки України. – К., 1999. – №4. – С. 31.

⁸ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К., 1895. – С. 42.

⁹ План Каменца-Подольского 1773 г. // Російський державний військово – історичний архів. – Ф. 349. – Оп. 17. – Спр. 598. – Арк. 1.

¹⁰ Матвіїшин Я. Кам'янець-Подільський і Хотин на рукописних планах XVII-XVIII ст. – С. 221-222.

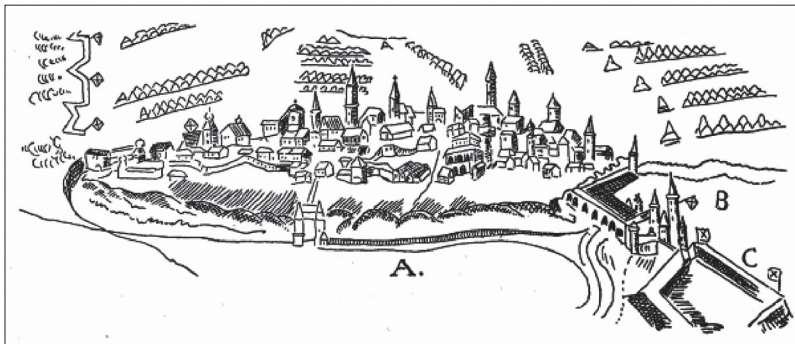
¹¹ Там само. – С. 219-221.

¹² Kolodziejczyk D. O turkach w Kamieńcu raz jeszcze – refleksje z kwerende w Bolonii // Barok. Historia – Literatura – Sztuka. – Warszawa: NERITON. – Półrocznik VIII / 1 (15) 2001. – S. 170.

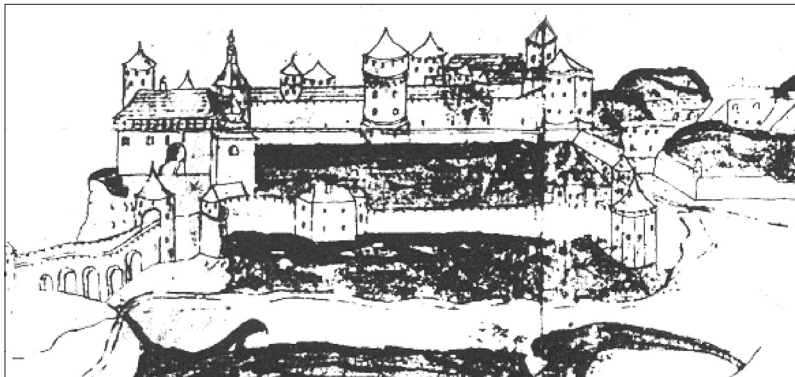
¹³ Dachkevtych Ja. Materiaux pour l'histoire des colonies armeniennes en Ukraine, se trouvant dans les Bibliothegues de Cracovie et de Wroclaw // Revue des Etudes Armeniennes. – №5. – Paris, 1970. – P.468.

¹⁴ Описание города Каменца, составленное комиссией, наряженною каменецким старостою. 1770. Сентября 16 // АЮЗР. – К., 1886. – Ч.7. – Т.1.

- 15 Woliński J. Z dziejów wojen Polsko-tureckich. – Warszawa, 1983. – S. 38.
- 16 Сементовский О. Город Каменец-Подольский. – Спб., 1862. – С. 69-70.
- 17 Петров Н. Подолия. Историческое описание. – К., 1891. – С. 56.
- 18 Городецкий М.П. Общий вид города Каменца-Подольского во второй половине XVII в. и в настоящее время // Подолия. Историческое описание. – С. 56-57.
- 19 Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. – С.40-44; Його ж. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 17-19.
- 20 Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. – S. 62, 63, 66, 67, 68.
- 21 Січинський В. Історія українського гравєрства XVI-XVIII ст. – Львів, 1939. – С. 43.
- 22 Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського 70-х років XVII-XVIII ст. як історико-топографічне джерело // Проблеми історичної географії України. – К., 1991. – С. 46-51.
- 23 Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К.Томашевича 1673-1679 рр.: до проблеми дослідження української ведуги // АСУ.– 3. – Ч.1. – К., 1996. – С. 82-105.
- 24 Халпачьян О.Х Сооружения армянской колонии в Каменце-Подольском // АН. – №28. – М., 1980. – С. 134,136.
- 25 Пламеницька С. Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. – 1975. – №16. – С. 16.
- 26 Степовик Д.В. Українська графіка XVI-XVIII століть. Еволюція образної системи. – К., 1982. – С. 260, 266-267, 272.
- 27 Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського... – С. 49.
- 28 Степовик Д.В. Названа праця. – С.167.
- 29 Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К.Томашевича.– С. 86.
- 30 Фішер В. Алан. Кам'янець-Подільський під турками // Подільське братство. Інформаційний вісник. – №3. – Кам'янець на Поділля, 1993. – С. 34-35.
- 31 Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського... – С. 51.
- 32 Матвіїшин Я. Вказана праця. – С. 221-222.
- 33 Січинський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його округи. – Кам'янець на Поділля, 1994. – С. 41.
- 34 Матвіїшин Я. Вказана праця. – С. 222-223.
- 35 Там само. – С. 223-224.
- 36 Наливайко Д.С. Україна другої половини XVII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках // УІЖ. – 1972. – №2. – С. 134.
- 37 Січинський Є. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. Рукопис // КПМДА. – Ф. 3333. – Оп.1. – Спр. 24.

*Рис.1. Малюнок Кам'яця-Подільського 1633 р. Автор невідомий.
А – Старе місто; В – Старий замок; С – Новий замок*

*Рис.2. Малюнок Старого замку Кам'яця-Подільського XVII ст.
Автор невідомий. Атрибуція Є. Пламеницької*

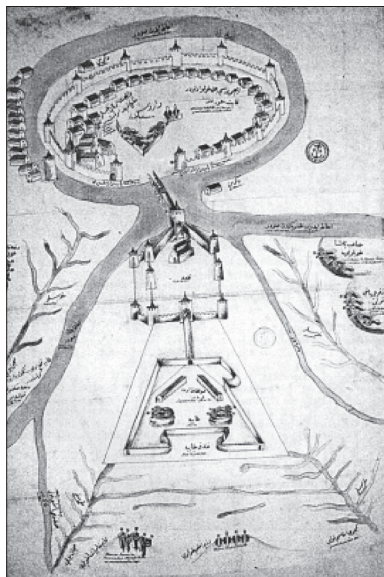

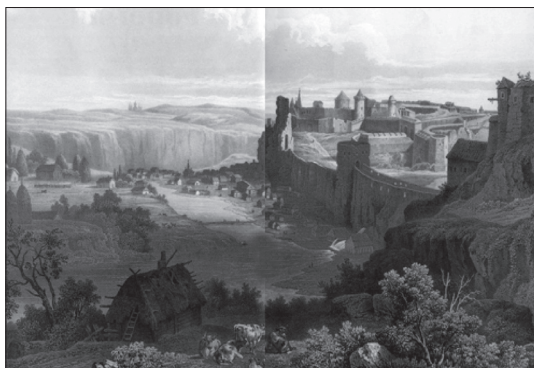
Рис.3. Схематичний малюнок облоги Кам'яця-Подільського турецькими військами 1672 р. Автор невідомий

Рис. 4. Українсько-Польський ринок (В). Фрагмент плану Кам'яця-Подільського 1773 р.

*Рис. 5. Малюнок-схема Кам'яця-Подільського
1684 р. Рим. Художник Джованні Россі
(Йоганн Якуб Рубейс)*

*Рис. 6. Малюнок Кам'яця-Подільського кінця
XVIII ст. Художник Г. Харитонов*